

Het D. van Rossum-orgel
in de Hervormde kerk te Heelsum

Het D. van Rossum-orgel in de Hervormde kerk te Heelsum

Redactie:

G.J.P. Bijloo

H.W. Bik

F.W. Withaar

Uitgave: Orgelstichting van de Hervormde kerk te Heelsum
Vormgeving & druk: drukkerij GrafiPress - Heelsum

Omslagfoto voorzijde:

Het front van het gerestaureerde D. van Rossum-orgel (23 april 2004)

(foto: C.G. Ondega)

Omslagfoto achterzijde:

Het aangetroffen document in de windlade van het orgel (1864)

(foto: Gebr. Reil bv)

Voorwoord

Het monumentale D. van Rossum-orgel (1864) in de Hervormde kerk (op de heuvel) te Heelsum

Samen hebben wij uitgekeken naar deze dag waarop het monumentale “kerkje op de heuvel” te Heelsum weer voorzien zou zijn van een passend orgel.

Allen die hebben bijgedragen aan dit project kunnen blij zijn met het behaalde resultaat. De kleine maar dappere gemeente van Hervormd Heelsum-Kievitsdel is erin geslaagd het voornemen van jaren geleden tot realiteit te brengen.

Een bijzondere waardering spreken wij uit voor de goede samenwerking met de orgelkundige en -adviseur de heer Jan Jongepier en de heren Han en Hans Reil van de orgelmakerij Gebr. Reil bv te Heerde.

Zonder de geweldige inzet van de leden van het bestuur van de Orgelstichting en de medewerking van zowel het Rijk, de provincie Gelderland en de gemeente Renkum, als de eigen gemeenteleden, bedrijven in de regio, zo vele fondsen en instellingen die het kerkelijk erfgoed van ons land daadkrachtig ondersteunen, ja zelfs tot in Groot-Brittannië toe, was deze onderneming nooit gelukt.

Laten wij de wens uitspreken dat DV dit kerkorgel en het spel van de organisten tot in lengte van jaren zullen bijdragen aan een verhoogde beleving van het kerk-bezoek en van de muziekbelangstelling en -beoefening van de bewoners van de streek rondom deze kerkheuvel.

Heelsum, zaterdag 24 april 2004

Ir. Herman R.F. Schotanus,
voorzitter Kerkvoogdij en Orgelstichting

Ontwerp front Verweij-orgel van de architecten Gerretsen en Cramer, situatie 1953 - 2003
(foto: J. Jongepier)

Manuaal I C-g3

Prestant 8 vt
Holpijp 8 vt
Octaaf 4 vt
Quint 2 2/3 vt
Nachtboorn 2 vt
Mixtuur 2-3 st.
Tremulant

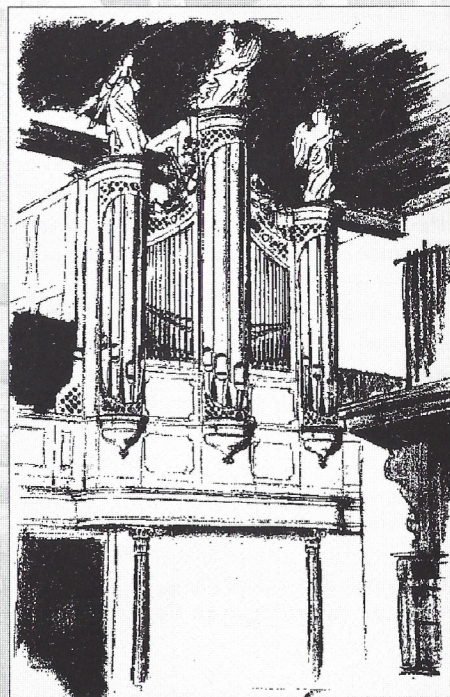
Manuaal II C-g3 (in zwelkast)

Roerfluit 8 vt
Salicionaal 8 vt
Baarpijp 4 vt
Sesquialtera 1-2 st.
Hobo 8 vt
Tremulant

Pedaal C-g1

Subbas 16 vt

Koppel ManI-ManII
Koppel ManI-ManII + 4 vt
Koppel ManI-ManII + 16 vt
Koppel ManI-Ped.
Koppel ManII-Ped.
Koppel ManII-Ped. Super

Ontwerp nieuwe situatie met gerenoveerd, verfraaid Verweij-front
(tekening: Jan Holthuis) Voor dispositie zie elders.

Een nieuw oud orgel

De Hervormde kerk in Heelsum is in meerdere opzichten heel bijzonder.

Niet alleen vanwege haar ouderdom en haar ligging, die zijn al eeuwenlang bekend, maar ook vanwege de inzet en het enthousiasme waarmee de Hervormde gemeente Heelsum-Kievitsdel en in het bijzonder de kerkvoogdij het monument levend houden.

Dit heeft in de afgelopen jaren onder meer geleid tot zorgvuldige restauraties aan de buitenzijde, met als bekroning de prachtig vergulde ridder op de torenspits, maar ook tot het organiseren van concerten in de kerk. Gezien de belangstelling een zeer gewaardeerd initiatief in het westelijke gedeelte van onze gemeente.

Noch de kerkelijke gemeente, noch de wereldse liefhebber van muziek kan het echter stellen zonder een goed orgel.

Het is dan ook bijzonder toe te juichen dat inzet en enthousiasme nu hebben geleid tot de plaatsing van het geheel gerestaureerde, uit 1864 daterende en uit Abcoude afkomstige orgel, gebouwd door D. van Rossum.

Namens het Gemeentebestuur feliciteer ik de Hervormde gemeente Heelsum-Kievitsdel met deze nieuwe mijlpaal in de lange historie van haar kerk en dank ik alle betrokkenen voor hun onvermoeide inzet voor de levende instandhouding van dit monument.

Chris van Waveren
Wethouder Monumenten & Cultuur.
gemeente Renkum

Van dichtbij gezien.... (foto: F.W. Witbaar)

Halleluja (*Psalm 150*)

Een nieuw orgel voor de eredienst in het ons allen zo vertrouwde “kerkje op de heuvel”. Dat mag een gebeuren van formaat worden genoemd. Bij wie van ons wordt daarbij niet een extra snaar van vreugde aangeraakt? Een vreugde, die immers kenmerkend mag zijn voor elke samenkomst van de gemeente in de eredienst. Een gegeven, dat zó treffend vertolkt wordt in een lied dat wij juist in onze oude kerk graag zingen:

*De vreugde voert ons naar dit huis
waar 't Woord aan ons geschiedt
God roept Zijn Naam over ons uit
en wekt in ons het lied.*

Via de trappen ben je vanaf de Koninginnelaan “opgegaan” en loop je de kerk binnen. En dan, net binnengekomen via het portaal, zie je het als in één oogopslag voor je: de avondmaalstafel - met het stijlvolle antependium - loodrecht op het gangpad geplaatst en daarboven en daarnaast de vier prachtige gebrandschilderde ramen, die direct je blik gevangen houden. Een gevoel van wijding, die tot aanbidding uitnodigt, komt je tegemoet. Het zien van de ramen met haar bijbelse symboliek nodigt je uit tot mediteren, tot een “je concentreren” op God.

Dan gaat je oog automatisch ook naar links.

Je ziet de preekstoel, “waar 't Woord aan ons geschiedt en God Zijn Naam over ons uitroept”. En daar weer links-boven het orgel....., uitdrukking van: zonder zingen gaat het niet in de kerk. Ja, gaat het helemaal niet. De op het orgel aangebrachte afbeeldingen van enkele trompet spelende engelen en David met de harp scherpen die waarheid je nog eens extra aan. Trouwens, wie moet bij het zien van dit tafereel van links boven in de kerk, ook niet direct aan Psalm 150 denken?

De psalm met het “halleluja” zowel aan het begin als aan het einde. Met bovendien ook nog eens 11x (!) de oproep: Looft God!!

Loven..... dat is: verhogen, groot maken, sterkte verlenen. Alsof God niet hoog, groot en sterk genoeg is! Maar hoe gebrekkig en hoe gebroken onze lofzang ook nog is, God hunkert er naar. Dat verbaast ons best. Maar Hij is zeer gesteld op onze lof. Zegt Psalm 22 : 4 niet, dat Hij,

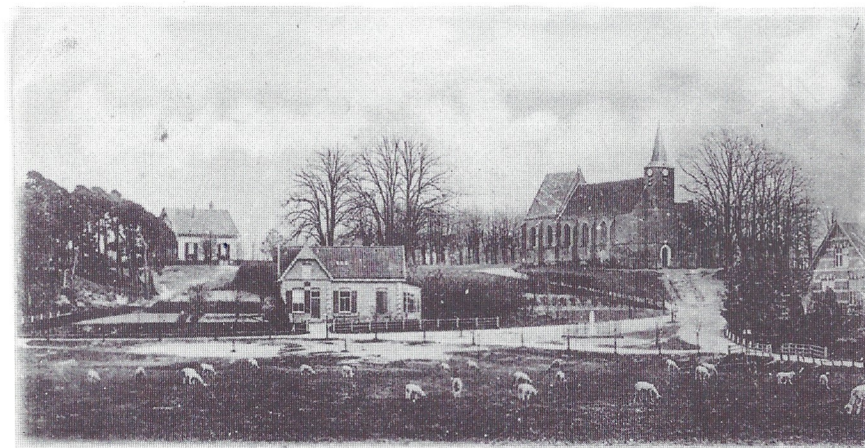
de Heilige, “troont op de lofzangen Israëls”?

God hunkert er dus naar dat we Hem “liturgisch in de hoogte steken”, Hem zingenderwijs complimenteren. Psalm 150 zegt nu dat dat mag gebeuren met alles waar muziek in zit: met bazuingeschal, met harp en citer, met tamboerijn en reidans, met snarenspeel en fluit, met klinkende cimbalen en met schallende cimbalen! Dat is dus nog al wat. Het lijkt wel een heel orkest. Wie zegt: het orgel ontbreekt in dit rijtje van Psalm 150, die heeft gelijk. Dat bestond in die tijd nog niet.

Daarom zijn we blij, dat het orgel er in onze tijd voor de eredienst wèl is. Wij mogen ons erg gelukkig prijzen dat onze gemeentezang - zonder dat je, met het *oor* op Psalm 150, de andere instrumenten in de eredienst uitsluit - in de vorm van het nieuwe “historische” D. van Rossum-orgel op een uitstekende manier begeleid zal worden. Immers, hoeveel te meer mogelijkheden zijn er nu met dit nieuwe orgel niet om God voluit te loven en te prijzen. Laten we die paar afgebeelde engelen op het orgel maar goed in de gaten houden. Zij zijn het immers bij uitstek die ons allen, klein en groot, tot een gelovig en enthousiast “Halleluja, looft God” aanmoedigen.

Moge ons nieuwe orgel een fijne en onmisbare bijdrage leveren tot het blijven “gaande houden van de lofzang tot God” in ons eeuwenoude “kerkje op de heuvel”.

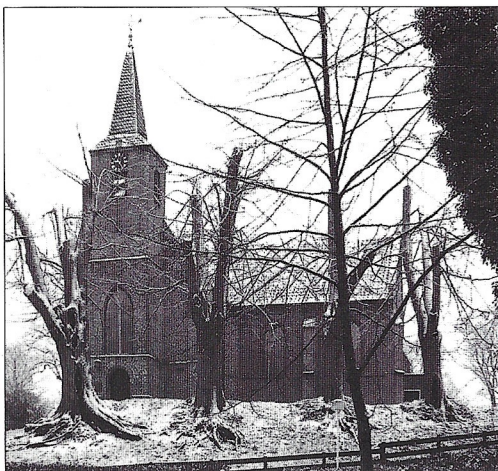
Ds. G. van Asselt

Gezicht op Heeslum 1905 (collectie: H.W. Biek)

Historisch overzicht

Ons kerkgebouw heeft een nauwe binding met kasteel Doorwerth. In 1415 gaf bisschop Frederik aan de bewoners van kasteel Doorwerth, Robertus Doreweert en zijn vrouw Jutte van Asperen, toestemming om in het kasteel de mis te laten opdragen. Tevens machtigde de bisschop kasteelheer Robertus voor de tijd van een jaar een priester tot biechtvader te kiezen. In 1425 bouwde Robertus op zijn heerlijkheid een kapel. Deze is vermoedelijk in de zeventiende eeuw gesloopt. In 1517 is met de bouw

Gezicht op toren en dwarsbeuk (foto: C.G. Oudega)

van ons huidige “kerkje op de heuvel” begonnen. In 1519 was het gereed. Het kerkje, opgetrokken in laat-gotische stijl, bestond toen uit een eenvoudige toren, waartegen het schip van de kerk was aangebouwd, onversmald overgaande in het koor. De ingang was in de toren. Doordat de heer van Doorwerth de kosten van de bouw, het onderhoud en de kapelaan voor zijn rekening nam, kreeg hij de patronaatsrechten. Dit hield in dat hij het recht had om de pastoor te benoemen en de plicht om de door hem

gestichte kerk met de geschonken goederen te beheren.

Het patronaatsrecht was voor vererving vatbaar. In de provincie Gelderland deed, met medewerking van de overheid, omstreeks 1580 de Hervorming haar intrede. Omdat de heren van Doorwerth nog lang nadien het Rooms-Katholieke geloof bleven aanhangen, en hun invloed in onze streek zeer groot was, is in dit Godshuis nog lang het Rooms-Katholieke geloof verkondigd. De eerste Protestantse predikant die voor de geestelijke zorg van de leden van deze gemeente verantwoordelijk was, ds. G. Heshusius, heeft de gemeente van 1617 tot 1636 gediend. Het aantal leden is in de loop der jaren gegroeid van 25 leden in 1658, naar 119 leden in 1719, tot 252 leden in 1810. In 1850 bedroeg het aantal leden ongeveer 300. Dit was in 1859 voor de toenmalige eigenaresse van de heerlijkheid Doorwerth, Douairière Ph.F.A.J. Baron van Brakell, aanleiding om het kerkje te vergroten. Zij liet een dwarsbeuk in zuidelijke richting aanbouwen. Tevens werd de ingang verplaatst naar de

nieuwe uitbreiding. Dankzij dit genereuze gebaar kon het kerkgebouw weer plaats bieden aan alle leden. Na het overlijden van Ph.F.A.J. Baron van Brakell vond er in 1919 onder de familie van Brakell een boedelscheiding plaats. De erven hadden geen interesse voor het kerkje, waarvoor ze nog steeds onderhoudsplichtig waren. Pogingen om het gebouw over te dragen aan de kerkenraad van Renkum en daarna aan de diaconie van Doorwerth mislukten. Uiteindelijk hebben de erven Baron van Brakell de kerk aan de vereniging “Hendrick de Keyser” kunnen schenken. Deze vereniging stelt zich ten doel belangrijke gebouwen te behouden door ze in eigendom te verwerven. De heer R.W. van Maanen, landbouwer te Heelsum en kerkenraadslid, werd als gemachtigde aangesteld om het gebouw voor christelijke doeleinden, o.a. voor het houden van godsdienstoefeningen, te verhuren. Nadat op 11 juli 1926 de nieuwe kerkelijke gemeente Doorwerth-Heelsum geïnstalleerd was, huurde deze voor f 500,- per jaar voor een termijn van 10 jaar, dit monumentale gebouw van de vereniging “Hendrick de Keyser”. In 1933 werd de eerste poging bij deze vereniging gedaan om het kerkje over te nemen. Na de Tweede Wereldoorlog had ook voornoemde vereniging het financieel moeilijk, omdat veel onder haar beheer staande gebouwen door de oorlog beschadigd waren. Dit was een goede gelegenheid opnieuw te proberen dit kerkgebouw in eigendom te verwerven.

In juni 1951 heeft na veel onderhandelen, de ledenvergadering van de vereniging “Hendrick de Keyser”, haar goedkeuring gehecht aan de overdracht van de kerk met de daaraan verbonden begraafplaats aan de Hervormde gemeente Doorwerth-Heelsum. Dankzij vele giften kon daarna de restauratie ter hand worden genomen. Ten slotte is met de schenking van de twee nieuwe gebrandschilderde ramen en de in gebruikname van het monumentale D. van Rossum-orgel voor ons “kerkje op de heuvel” een nieuw hoogtepunt bereikt.

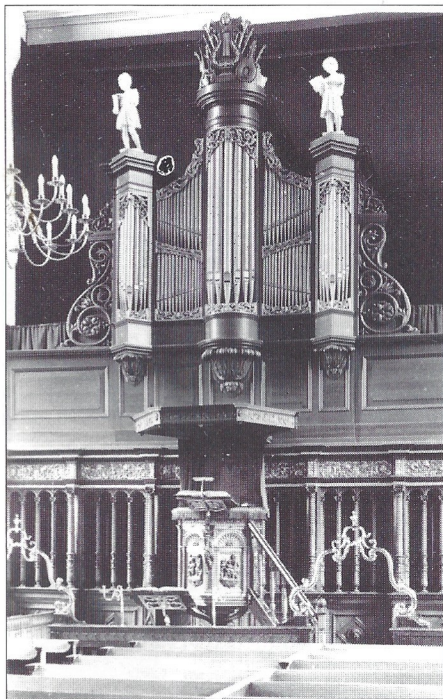

Interieur omstreeks 1930 (collectie: H.W. Biek)

Dr. Ir. A. van der Rijst

De geschiedenis van het D. van Rossum-orgel

De recente lotgevallen van het D. van Rossum-orgel dat nu geplaatst is in de Hervormde kerk van Heelsum illustreren heel duidelijk hoe in korte tijd een grote omslag in het denken over monumenten kan plaatsvinden. Toen de kerk waarvoor het orgel oorspronkelijk gebouwd was, de Hervormde kerk van Abcoude, gerestaureerd moest worden bezat het orgel geen beschermde status. In een eerste rapport van de Orgelcommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk (21 februari 1969) werd voorgesteld hierover met Monumentenzorg in overleg te treden. Kennelijk is dat op een negatief besluit uitgelopen. In 1977 worden offertes aangevraagd voor een nieuw orgel in de bestaande orgelkas, die toen al vanaf 1973 leeg in de kerk stond omdat het binnenwerk bij aanvang van de kerkrestauratie in 1970 was gedemonteerd en opgeslagen. En nu, na zo'n vijftientig jaar omzwerving en opslag, is het orgel rijksmonument en is het in Heelsum gerehabiliteerd. In die periode is

Het D. van Rossum-orgel te Abcoude, situatie vóór 1970
(collectie: A. de Kort)

geleerd en aanvaard, dat monumenten niet vanuit een eenduidige gezichtshoek kunnen worden gezien, met als gevolg de uitsluiting van objecten die niet aan dergelijke criteria voldoen. Behoud van objecten, ook muziekinstrumenten, uit alle perioden is een goede zaak. Alleen op deze wijze kan ons nageslacht het complete geschiedverhaal blijven zien, horen en ervaren.

De geschiedenis van het D. van Rossum-orgel begint dus in Abcoude. In de voorname laatgotische kerk van de Hervormde gemeente werd in 1864 een nieuw orgel gebouwd door D. van Rossum, organist, schrijnwerker en orgelmaker te Bodegraven. Het verving een orgel dat in 1825 was geplaatst door E. van Gelder te Amsterdam en dat uit bijeengebrachte, gebruikte onderdelen bestond. Van Rossum had als aanneemsom voor het orgel 2400 gulden bedongen, met "bijwerk" erbij ontving hij f 2.462,-.

De orgelkas werd door timmerman A. de Graaf gemaakt voor f 459,62, terwijl deze nog f 67,92 ontving voor "werkzaamheden bij het stellen van het orgel". P. Moen schilderde de orgelkas voor f 257,92, de beeldhouwer S.D. Hartman leverde de ornamenten voor f 148,50 en de bekronende beelden werden voor 21 gulden aangeschaft bij L. Giusti. De Utrechtse domorganist J. Nieuwenhuysen keurde het orgel en speelde het in. Hij ontving hiervoor 25 gulden. In de windlade van het orgel werd door de makers een papiertje geplakt met het volgende opschrift:

*"In het Jaar 1863 dit Orgel
gemaakt door D. van Rossum
G. van Rossum zijn zoon
Nikolaas van Vliet zijn knecht
en Cornelis van der Vlist idem"*

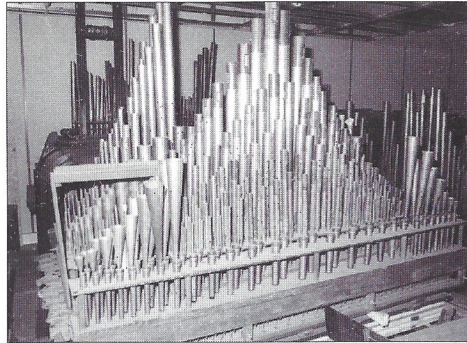
Dit document is tijdens de jongste restauratie te voorschijn gekomen en weer teruggeplaatst. Een afbeelding ervan treft u aan op de achterzijde van dit boekje.

Tot 1873 wordt het orgel voor 25 gulden per jaar door Van Rossum onderhouden, in de drie volgende jaren stemt A.M.T. van Ingen het orgel. Vanaf 1878 is het onderhoud in handen van de orgelmaker M. Maarschalkerweerd te Utrecht. In 1879 wordt door hem een reparatie uitgevoerd voor f 292,40. Het is niet bekend wat de aard van de werkzaamheden is geweest. Interessant is de vermelding van de dispositie van het orgel in de in 1885 te Rotterdam uitgegeven dispositie-verzameling van M.H. van 't Kruijs. Hij heeft zijn gegevens kennelijk ontvangen van de organist Joh. Trouw, die in 1867 was benoemd, en tot ongeveer 1905 het orgel heeft bespeeld.

Op het bovenmanuaal vermeldt Van 't Kruijs de volgende vier registers: Salicet 8, Holpijp 8, Roerfluit 4 en Aeoline 8. Bij laatstgenoemd register wordt de volgende aantekening gegeven: De Aeoline, een doorslaand tongwerk, is een paar jaar na de vervaardiging onbruikbaar geworden. Vanuit de opbouw van het orgel kan men zich daar wel een voorstelling van maken. Het zal immers niet meegevallen zijn dit tongwerk, dat vrij direct achter het front heeft gestaan, voor de benodigde wekelijkse stembeurten te bereiken.

Vanaf 1890 komt het orgel in de notulen van de kerkvoogdijvergaderingen voor vanwege de gebrekkige staat van onderhoud. Organist Trouw wil ook graag twee extra registers erbij hebben, om het orgel te versterken. Maarschalkerweerd schat de kosten van een herstelling op 1100 à 1400 gulden. In 1894 acht men een tweede prijsopgave wenselijk.

Deze wordt gevraagd aan D.G. Steenkuyl te Amsterdam, die f 970,- als aanneemsom opgeeft.

De windlade met pijpwerk voor de restauratie (foto: J. Jongepier)

Vijf kerkvoogden stemmen voor Steenkuyl, één voor Maarschalkerweerd, drie onthouden zich van stemming. Steenkuyl heeft een ingrijpende restauratie uitgevoerd. Al het open pijpwerk werd verschoven, de grotere pijpen werden verlengd om expressions (een nieuw type steminrichting) te kunnen aanbrengen.

Op het bovenmanuaal werd, op de plaats van het tongwerk Aeoline 8 voet, een Voix Céleste 8 voet ingezet.

Na de opheffing van de firma Steenkuyl is het onderhoud overgegaan naar A. Bik, uit het bedrijf van Steenkuyl afkomstig.

In 1956 bracht hij een vrij pedaal aan bij het orgel.

Op een pneumatische windlade werden de bas van de Bourdon 16 voet van het hoofdmanuaal als Subbas 16 voet en een uit zinken pijpwerk bestaande Cello 8 voet geplaatst.

Laatstgenoemd register was afkomstig van het uit 1924 daterende Steinmeyer-orgel van de Prinsessekerk te Amsterdam, dat door Bik was gewijzigd.

Ook bracht Bik nog een pedaal-koppel naar het hoofdwerk tot stand.

Toen het orgel in 1970 gedemonteerd werd, is de pneumatische pedaaluitbreiding verdwenen, inclusief de pijpen van de Cello.

De eikenhouten Bourdon-pijpen zijn gelukkig wel in de opslag bewaard. Voor die opslag werd ruimte gevonden in fort Nigtevecht, waar het binnenwerk jarenlang gelegen heeft. In 1982 werd het verkocht aan een particulier te Aalsmeer. Later werd het aangekocht door de orgelmaker Louis Kramer.

Bij de opheffing van zijn bedrijf werd het overgedragen aan de orgelmakerij Gebr. Reil bv.

Toen de orgelkas van 1864 in 1973 weer in de kerk werd opgesteld, werden daarin toen nog de oorspronkelijke frontpijpen aangebracht. Deze gingen jammer genoeg verloren toen de orgelmaker S.F. Blank in 1982 een nieuw orgel in de kas van 1864 maakte.

Op bezoek bij Reil bv. vlnr. J.G. van Leersum, J. Jongepier, G.J.P. Bijloo, H.W. Bik (foto: H.R.F. Schotanus)

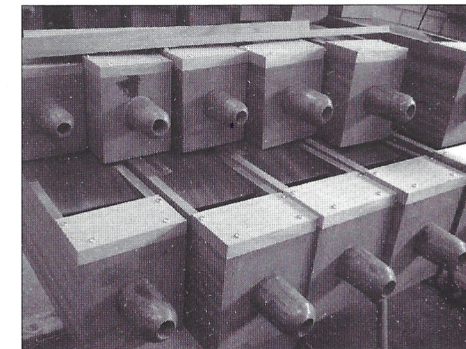
In december 1998 werd de Hervormde gemeente van Heelsum-Kievitsdel eigenaar van het D. van Rossum-orgel, dat nu in vorstelijk herstelde staat in het kerkgebouw is geplaatst, in combinatie met het mooie aangepaste orgelfront van 1953.

Het moet bijzonder worden genoemd, dat het bouwjaar van het nu geplaatste D. van Rossum-orgel zo dicht bij het bouwjaar van het in 1944 verwoeste oude orgel van de kerk ligt.

Dit was immers in 1862 gemaakt door F.S. Naber uit Deventer.

Op goede gronden kan worden gezegd, dat de kerk van Heelsum nu weer een instrument van historische allure heeft, dat het kerkgebouw ten volle verdient.

Jan Jongepier, adviseur namens de NH Kerk

De-Subbas 16 vt van Verweij's, hersteld en opnieuw gebruikt (foto: F.W. Witbaar)

De orgelmaker Dirk van Rossum

De orgelmaker Dirk van Rossum werd op 24 november 1807 te Bodegraven geboren.

Zijn vader, Johannes van Rossum was in Bodegraven organist van de Hervormde kerk. Toen hij in 1840 wegens doofheid voor deze functie moest bedanken, volgde zijn zoon Dirk hem op.

Waar Dirk van Rossum het vak van orgelmaker geleerd heeft, is niet bekend. Tot nu toe komt hij slechts tweemaal als orgelmaker voor. In 1849 herstelt hij het Hess-orgel van de Hervormde kerk in Bodegraven.

Zijn grootste werk is het orgel dat hij in 1864 maakte voor de Hervormde kerk te Abcoude, waarvan het binnenwerk thans in de Hervormde kerk van Heelsum is geplaatst.

Dirk van Rossum is lang organist geweest, tot aan 1883 toe. Zijn zoon Johannes heeft ook enige tijd in het bevolkingsregister als organist te boek gestaan.

Jan Jongepier

(Met dank aan het streekarchief "Rijnstreek" te Woerden voor het verschaffen van de persoonsgegevens over de familie Van Rossum).

Van Rossum Bodegraven 1807

Restauratietraject D. van Rossum-orgel, Hervormde kerk te Heelsum

Voor ons bedrijf is het restauratie-traject van dit orgel eigenlijk reeds begonnen in 1992; het jaar waarin we dit 19^e eeuwse binnenwerk (er was geen kas bij aanwezig) overnamen van de firma Kramer uit Boskoop. Destijds was er nog aanzienlijk minder bekend over de historie van het instrument dan wat we nu weten.

Het meest wezenlijke van wat we nog niet wisten is dat het uiteindelijk in Heelsum zou worden geplaatst.

Waarom is die plaatsing in deze Hervormde kerk te Heelsum wezenlijk in een technische beschouwing over het uitgevoerde restauratietraject?

Een van de belangrijkste redenen hiervoor is dat zich in deze kerk reeds een orgelfront bevond dat weer hergebruikt kon worden.

Het bestaande front was weliswaar wat minder breed dan in de oorspronkelijke situatie in de Hervormde kerk van Abcoude, maar kon dusdanig worden aangepast dat de historische opzet van het binnenwerk gehandhaafd kon blijven.

Er moest daartoe wel worden besloten om de orgelkas 60 centimeter te verhogen om de windvoorziening en het pijpwerk de benodigde ruimte te geven. Die verhoging is gerealiseerd door een onderkas aan te brengen inclusief bijpassende consoles, in lijn met de opzet van de oorspronkelijke kas zoals die zich nog in Abcoude bevindt.

De mogelijkheid diende zich nu ook aan om de grotendeels nog origineel aanwezige - fraai uitgevoerde - balanstrapinstallatie weer in ere te herstellen.

Han Reil in actie! (foto: F.W. Witbaar)

Op 2 september 2002 werd het contract ondertekend waarin de restauratiewerkzaamheden staan omschreven en tevens werd vastgelegd dat er een zelfstandig pedaal achter het orgel zou worden geplaatst. Vanaf dat moment begon het vervolg van het restauratietraject en de daarbij behorende verdere detailleringen.

In technische zin was reeds veel duidelijk en kon de restauratie ook uitgevoerd worden conform de daartoe vastgelegde richtlijnen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In dat licht is ook gekozen - als nadere informatie voor de wat verder in deze materie ingevoerde lezer - voor een zogenaamde authentieke windlade restauratie met gebruikmaking van dilatatievoegen.

Er werd dus afgezien van het gebruik van zogenaamde dekplaten. De speel- en registermechanieken konden weer naar de oorspronkelijke opzet worden gerestaureerd. Daar waar delen ontbraken werden nieuwe delen bijgemaakt in een stijl en detaillering overeenkomstig het werk van het Utrechtse, 19^e eeuwse, orgelmakershuis Bätz-Witte. Veel van het werk van Van Rossum vertoont een sterke gelijkenis met het werk van deze orgelmakerij. Voor wat betreft het nog aanwezige pijpwerk is door de heer J. Jongepier een uitgebreid onderzoek in onze werkplaats uitgevoerd. Daaruit kwam naar voren dat het pijpwerk oorspronkelijk niet door

D. van Rossum is vervaardigd, maar aan hem moet zijn toegeleverd. Dit kan een positief punt zijn geweest omdat hij met zekerheid niet veel personeel heeft gehad en daarmee alles, met een waarschijnlijk beperkte ervaring, zelf zou hebben moeten maken. Vooral het vervaardigen van pijpwerk is een bijzonder specialistisch werk. Het nu aanwezige pijpwerk is als "goed gemaakt" te bestempelen. Belangrijk is dat verder uit het pijponderzoek duidelijk werd dat in 1894

Niet meer te horen..... de Amsterdamse orgelmaker D.G. Steenkuyl wijzigingen aan het pijpwerk heeft doorgevoerd (verschuivingen, aanbrengen van zogenaamde expressions, de kernen werden deels van aanvullende kernsteken voorzien). Gelukkig heeft Steenkuyl zijn werk met bijzonder veel verantwoordelijkheidsgevoel uitgevoerd waardoor het concept van Dirk van Rossum in grote lijnen overeind bleef. Om dit concept eer aan te doen hebben we in overleg met de heer Jongepier en de orgel-commissie besloten de Voix Céleste 8 voet van Steenkuyl te vervangen door een Salicet 4 voet. Een klankkleur die goed in de opzet van Van Rossum past en wezenlijk is voor de klankopbouw. De intonatiemethodiek van Van Rossum is ook als uitgangspunt voor de intonatiowerkzaamheden gekozen. Het nieuw vervaardigde pijpwerk voor het vrije pedaal is gemaakt naar maatvoering en voorbeeld van het pijpwerk in de Gotische Zaal te Den Haag (J. Bätz & Co, 1842).

Gerestaureerde balgen in de orgelmakerij (foto: C.G. Oudega)

Orgelmakerij Gebr. Reil bv
Hans Reil

Een orgel..., het orgel, ons orgel

Het orgel is eigenlijk een merkwaardig instrument, bij mijn weten het enige dat speciaal voor een bepaalde ruimte wordt gemaakt. Tenminste, dat geldt meestal voor het bekende type zoals we vaak in kerken zien.

1. Een stukje historie in vogelvlucht

In het grijze verleden onderscheidde men een drietal type muziek-instrumenten, namelijk slaginstrumenten, snaarinstrumenten, en blaasinstrumenten.

We beperken ons tot deze laatste categorie en met name het orgel.

Werd ooit begonnen met een enkele fluit, al snel werd een aantal fluiten met verschillende tonen bij elkaar gezet tot een panfluit.

Later, toen de geluiden groter werden in verscheidenheid en volume ontwikkelden zich hieruit grotere instrumenten die een apart soort blaasbalg, toetsen en een rij fluiten met een aantal tonen hadden.

Uit de Griekse oudheid zijn reeds documenten bekend van een zogenaamd organum, (betekent mechanisch instrument) terwijl geschriften uit de negende eeuw vermelden dat er sprake is van een "groot" orgel in een kloosterkerk in Engeland.

Deze instrumenten hadden reeds bepaalde onderdelen die men in elk orgel terug vindt namelijk: blaasbalgen, een luchtdichte kleppenkast, daarop de pijpen en toetsen voor de bediening.

Het geheel werd beschermd door een kas(t).

2. Ontwikkeling

De maatschappelijke en technische ontwikkelingen leidden tot grotere en verschillende orgels, die soms bijzondere kunstwerken waren.

Uiteraard speelde aanzien en welvaart hierin een grote rol, zowel voor wereldlijke alsook voor kerkelijke groeperingen en leiders...

Elk land in Europa kende wel eigen orgelbouwers, ieder met zijn eigen stijl en geluid.

Met specifieke eigen herkenbare elementen zoals vorm, kleur en klank. Nadat van het orgel de basisvorm aanwezig en ontwikkeld is, breekt de tijd van verfijning aan. Allerlei nieuwe klanken en aanpassingen worden gerealiseerd.

De verscheidenheid neemt toe. Het als begeleidingsinstrument van het

koor gebruikte orgel, neemt in de kerkelijke wereld van voor de reformatie al een aparte muzikale plaats in. Tijdens de beeldenstorm worden vele orgels vernield en na een zeer divers beleid van de reformatorische kerken ten aanzien van het gebruik, soms mede door druk van de wereldlijke overheid die veelal eigenaar was, begint in de zeventiende eeuw in toenemende mate het orgel betrokken te raken bij de (bege-)leiding van de gemeentezang. Er waren o.a. berijmde psalmen op melodie gezet; dus moesten er nieuwe liederen worden geleerd. Om deze zang te kunnen begeleiden worden vooral sterke, heldere klanken gevraagd. De bestaande instrumenten worden door de orgelbouwers aangepast aan deze nieuwe eisen.

3. Verfijning

Prestige objecten worden gebouwd.

In de Gouden Eeuw geven ook stadsbesturen opdracht voor grote nieuwe orgels, ter verhoging van het aanzien.

Er breekt soms een ware competitie uit; wie heeft het grootste en mooiste orgel?!

Vele instrumenten worden gebouwd door orgelbouwers die vooral uit Duitsland afkomstig zijn.

Er ontstaan schitterende instrumenten met *moderne*, voor Nederlandse oren en ogen tenminste, opvattingen over klankkleuren en vormen. Alles wordt tot het uiterste verfijnd en fraai afgewerkt.

De kleinere dorpskerken kunnen zich soms nog geen orgel veroorloven en indien wél dan worden het vaak eenvoudige, kleine orgels maar wel fraai van klank en uiterlijk. Schitterend!!

4. Nabloei na 1795

Er komt een andere tijd; men gaat zich verdiepen in het hoe en waarom. Het individu wordt steeds belangrijker. Hierdoor ontstaan er meer persoonlijke accenten en stromingen in cultuur en maatschappij. Dit vindt zijn weerslag ook in de muzikale uitdrukkingsvormen. Het orkest verandert van klank en kracht, de orgelklank wijzigt ook, zij het langzaam.

In het orgel worden hulpmiddelen gemaakt waarmee men snel van geluid kan wisselen.

De beroemde firma Bätz-Witte bouwde vele orgels die heden ten dage nog zeer bekend zijn (o.a. in de Domkerk te Utrecht en de Hervormde kerk te Rijswijk bij Culemborg).

In 1862 bouwt F.S. Naber, orgelbouwer te Deventer, een orgel voor de Hervormde kerk te Heelsum; een éénklaviers instrument met aangehangen pedaal. Twee jaar later maakt D. van Rossum, orgelbouwer te Bodegraven, voor de Hervormde kerk van Abcoude een orgel met twee klavieren en een aangehangen pedaal, met een totaal van twaalf registers. Orgels nog steeds gebouwd volgens de mechanische traditie....

5. Nieuwe stijl

De tijd gaat verder richting wisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw en vernieuwingen worden aarzelend toegepast.

Het fraaie F.S. Naber-orgel (1862) - foto ca. 1920 (collectie: H.W. Bik)

Het orgel moet "eigentijds" en dient aangepast te zijn aan de dan geldende emoties en klanken. Minder heldere en meer omfloerste geluiden komen in zwang. De oude vertrouwde mechanieken worden niet meer eigentijds en geschikt bevonden en moeten het veld ruimen voor hulpmiddelen als pneumatiek (luchtdruk) en wat later, electriciteit. Dat wordt ervaren als modern en passend, terwijl bij dit alles de prijs zeer onder druk staat....

Dispositie Naber-orgel
 Prestant 8 vt
 Bourdon 16 vt
 Holpijp 8 vt
 Viola di gamba 8 vt
 Flûte d'amour 4 vt
 Octaaf 2 vt
 Mixtuur 2 vt 3-4 st.
 Trompet 8 vt Bas/disc.
 Pedaal aangehangen

Speeltafel van het Verweij-orgel (foto: F.W. Witbaar)

Klaviatuur vóór de restauratie (foto: H.R.F. Schotanus)

Sommige orgelbouwers vervaardigen instrumenten waarbij alleen pneumatiek en electriciteit worden toegepast. De kwaliteit van deze componenten die hiervoor werden gebruikt waren vaak

zeer matig, waardoor vele van deze orgels - reeds na een periode van zo'n 50 jaar of minder - tot zwijgen worden gebracht.

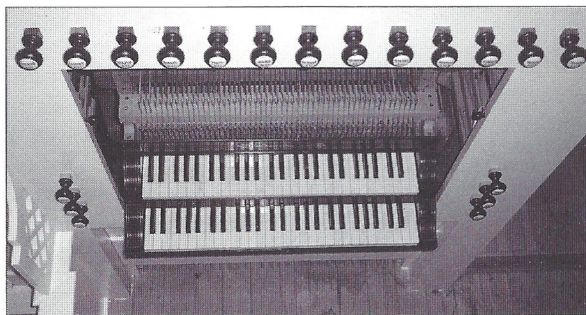
6. Organum Novum Heelsum

Het vorige orgel, in 1862 door F.S. Naber voor Heelsum gebouwd, ging in 1944 tijdens de Slag om Arnhem verloren. In 1953 werd een nieuw orgel geleverd door Fa. Verweij's te Amsterdam. Zo'n vijftig jaar later maakt het plaats voor een veel ouder instrument....

Terug in de tijd....? Jazeker, ook terug naar klankschoonheid en naar kwaliteit! Ons mooi gelegen "kerkje op de heuvel" in Heelsum, zo verbonden met de geschiedenis van deze omgeving heeft nu een instrument dat getuigt van vakmanschap en muzikaliteit.

Een instrument uit 1864, gebouwd door D. van Rossum voor de Hervormde kerk te Abcoude. Een uniek orgel, er is namelijk maar één klinkend, origineel orgel van deze bouwer over. Hiermee bezit Heelsum, en met ons de Nederlandse orgelprovincie, een klasse orgel! U hoort geluiden die 140 jaar oud zijn en na jaren van stilte weer tot leven worden gewekt! U zult gaan horen hoe dit echte orgel klinkt! En wat een echt orgel ons kan doen!

Ad Majorem Gloriam Dei,
Freek W. Withaar

Situatie opbouw in de kerk te Heelsum d.d. 31 maart 2004 (foto F.W. Withaar)

Summary

The old Reformed Church 'On the Hill' (1517) in the town of Heelsum was heavily damaged during the battle of Arnhem, September 1944.

The monumental F.S. Naber-organ (1861) was hit as well, completely destroyed beyond repair.

After the war and after the restoration of the church in 1953, a modest Verweys-organ was installed and served until February 2004.

The expertise of Mr. Jan Jongepier led us to an old and monumental organ that was originally built in 1864 for the Reformed Church of Abcoude, by Dirk van Rossum, an organbuilder who lived in Bodegraven.

The Council of the Reformed Congregation Heelsum-Kievitsdel, the "Kerkenraad", is delighted that five years after the start of this project, the monumental church receives again an equally monumental organ.

Blessed by good advise and generous support from all church members, friends, firms and companies in and around Heelsum, many funds in the Netherlands as well as in Great-Britain and last but not least the National Service on Restauration and Monument Care (RDMZ), with the indispensable aid of the organ-professionals Gebr. Reil bv from Heerde and so many volunteers, we found, commissioned, restored and replaced this gem from the past to new glory.

May all who look up, listen and marvel when the sounds begin to flow, enjoy the rainbow in colours of music, giving honour to the Lord God Almighty!

*Kerkenraad Hervormde
gemeente Heelsum-Kievitsdel*
Rev. G. van Asselt - praeses
L. Keukenkamp - scriba

*Board of the Organ Foundation
Heelsum*
Ir. H.R.F. Schotanus - president
H.W. Bik - member

Concert

Jan Jongepier (*orgel*)
Bindert Posthuma (*althobo en hobo*)

(*orgel*)

Thema met variaties

Hendrik Andriessen (1892-1981)

(*althobo - solo*)

Elegia

Jurriaan Andriessen (*1925)

(*orgel*)

Fantasie over Psalm 33

Cornelis de Wolf (1880-1935)

(*hobo - orgel*)

Pièce V

César A. Franck (1822-1890)

(*orgel*)

Chorale Prelude on 'Eventide'

C. Hubert H. Parry (1848-1918)

(*hobo - orgel*)

Cantilène Pastorale

Alexandre Guilmant (1837-1911)

(*orgel*)

Improvisatie

Jan Jongepier (*1941)

Dispositie van het D. van Rossum-orgel (1864) door Gebr. Reil bv gerestaureerd met uitbreiding van vrij pedaal (2004)

Hoofdwerk (manuaal I)	C-f ³	
Prestant	8 vt	C-h in het front, 2004, de discant op de lade, 1864
Bourdon	16 vt	C-h eiken, afgevoerd (C- klein d op een eigen windlade), discant metaal, op de lade, alles 1864
Octaaf	4 vt	alles 1864
Quint	3 vt	alles 1864
Woudfluit	2 vt	alles 1864, cilindrische open fluit
Mixtuur Bas	2 - 3 st.	samenstelling: C G alles 1864 1 1/3 2 1 1 1/3 1
Cornet disc.	4 st.	op verhoogde banken geplaatst, samenstelling c ¹ = 8 (gedekt) - 4 - 2 2/3 - 1 3/5 1864, gewijzigd 1879 en/of 1894
Trompet Bas/disc.	8 vt	metalen stevels, rond gedraaide houten koppen, messing kelen en tongen, metalen bekers, alles 1864
Nevenwerk (manuaal II)	C-f ³	
Salicet	8 vt	C-H gecombineerd met Holpijp 8 vt, verder 1864
Holpijp	8 vt	C-H eiken, rest metaal, alles 1864
Salicet	4 vt	geheel 2004, geplaatst i.p.v. Voix Céleste 8 vt uit 1894
Roerfluit	4 vt	hoogste octaaf open, conisch, alles 1864
Pedaal	C-d ¹	
Subbas	16 vt	mahonie, 1953, aangepast en hersteld 2004
Octaaf	8 vt	metaal, 2004
Basson	16 vt	2004, naar Witte-voorbeeld
manuaalkoppel		
pedaalkoppels naar manuaal I en manuaal II		
afsluiter manuaal I		
afsluiter manuaal II		

't Kerkje op de Heuvel
(anno 1517)

Bestuur van de orgelstichting:

Ir. H.R.F. Schotanus, voorzitter
H.W. Bik, secretaris
Ir. B. Krediet, penningmeester †
B.J.N. van Beek, penningmeester
G.J.P. Bijloo, lid
A. van de Pol sr, lid

Adviseurs:

J.G. van Leersum, adviseur/ere-organist †
F.W. Withaar, adviseur/organist
J. Jongepier, adviseur namens de NH Kerk, organist en orgeldeskundige

Comité van aanbeveling:

Drs. J.W.A.M. Verlinden, oud burgemeester van de gemeente Renkum
Ds. G. van Asselt, predikant van de Hervormde gemeente Heelsum-Kievitsdel
H. Visser, te Heelsum, huisarts in ruste
H.M. van Strijland, oud directeur Strijland dakbedekking bv
Jhr. J.J.G. Beelaerts van Blokland, brigade-generaal b.d.
Mr. J. ter Horst, Advocaat en procureur, wnd. burgemeester van Renkum in 1945 †

In het jaar 1863 dit Oude
aemaakt door D van Rosje

Jan Rosje zijn zoon
Nikolaas van Vlet zijn knecht
en Cornelis van der Vlist idem